

VAKIF KÜLTÜRÜNÜN KUR'ÂN'DAKİ REFERANSLARI

Yrd.Doç.Dr. Mustafa ŞENTÜRK
Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi

ÖZET

Vakıf kültürü İslâm medeniyet tarihinde çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu kültür halen canlılığını sürdürmektedir. Hal böyle olunca gerek ülkemizde ve gerekse İslâm dünyasında konuyla ilgili çok sayıda eser ve makale kaleme alınmıştır. Ancak ilgili eserlerde vakıf konusunun Kur'ân dayanakları üzerinde ayrıntılı olarak durulmamış ve sadece birkaç âyete atıfla yetinilmiştir. Ayrıca bize göre bu referanslarla vakıf olgusu arasındaki ilişki yeterince açıklığa kavuşturulmamıştır. Çalışmamız bu konudaki boşluğu doldurma yönünde atılmış bir adımdır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Vakıf, İyilik, Yardımlaşma, Hayır.

ABSTRACT

The References of the Culture of Waqf in the Qur'an

The culture of the waqf constitutes a very important place in the history of Islamic civilization. This culture still maintains its popularity, today. Therefore, many books and articles have been written on this topic in our country and Muslim world. Even though there is only a few Qur'anic verses are referred in these works, the references in the Qur'an about the waqf haven't been structinized in detail. Additionally, according to us, the relationship between the waqf and the Qur'anic references haven't been clarified sufficiently. Our study might be considered as a step to fill this gap in this issue.

Key Words: Qur'an, Waqf, Kindness, Cooperation, Charity.

GİRİŞ

Başlığın bir yargı içerdiği ve konuyla ilgili bir ön kabulü yansıttığının bilincinde olarak ve bu nedenle her şeyi bir şekilde Kur'ân'a dayandırma anlayışının bir tezâhürü olduğu eleştirisini de göz önüne alarak, çalışmamıza "Vakıf Kültürünün Kur'ân'daki Referansları" adını verdik. Bir başka ifadeyle bu yaklaşıma getirilebilecek eleştirinin, Kur'ân'dan hareketle -felsefî bir terim olarak- eşyaya bakmak değil de eşyadan hareketle Kur'ân'a bakmak ve haklı bir endişe olarak, Kur'ân kisvesi gjydirmek sûretiyle fiilî duruma meşrûiyet sağlama çabası şeklinde değerlendirme merkezinde olabileceğini öngörüyoruz. Ancak bize göre bu yöntemin her iki yönlü olanı da, yani ister Kur'ân'dan hareketle eşyaya isterse eşyadan hareketle Kur'ân'a bakılsın, yukarıda işaret edilen hataya düşülmedikçe sorunlu değildir.

İmdi vakıf ve vakıf kültürü söz konusu edildiğinde, durum nedir? Yani vakıf

Kur'an'dan mı neş'et etmiştir ve vakfı Müslümanlar mı icad etmiştir? Yoksa insanlık tarihinin sosyal bir kurumu olan vakfı Müslümanlar, temel metinlerinden, Kur'an ve Sünnet'ten referanslar bularak islâmileştirmişler midir? Başka bir ifadeyle, vakıf anlayışının eski Arap kültürü, Babil, Roma, Uzakdoğu kültürleri veya eski Türkler kaynaklı olduğu; İslâm Medeniyeti'ne oradan girdiği ve Kur'an'da olup olmadığı tartışılmalıdır¹. Örneğin M. Fuad Köprülü'ye göre, vakıf doğrudan İslâm'ın dînî-ahlâkî esaslarından doğmamıştır ve Müslümanlara özgü bir kurum değildir. Ona göre vakıf kültürünün oluşmasında İslâm'ın yayılması ile oluşan yeni ekonomik şartlar ile fethedilen bölgelerdeki vakıf benzeri Hıristiyan kurumları gibi *hâricî*; İslâm'ın hayır ve iyilikte yardımlaşma, uhrevî mükâfat beklentisi, Müslümanların dînî ve hayrî kurumlar oluşturmak temâyülü gibi *dâhilî âmiller* etkili olmuştur². Aslında başlı başına ayrı bir araştırmamanın konusu olan bu durumu tartışmak değil, çalışmamızın girişinde de belirttiğimiz gibi, vakıf konusundaki fiilî durumun Kur'an'la ilişkisi ve mutâbakatı sorununa odaklanmak niyetindeyiz.

Tarihe bu noktadan geriye doğru baktığımızda, menşei ve tarihi ne olursa olsun, İslâm Medeniyeti'nde başka hiçbir medeniyette olmadığı kadar bir vakıf kültürü oluşmuştur³ ve bu kültür dün olduğu gibi bugün de aynı canlılığını sürdürmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı'da vakıfların yönetim ve denetimi görevi önceleri Şeyhülislâm ve Dârussaade ağalarına, sonraları da *Evkâf-ı Hümâyün Nezaretî*'ne verilmiş; Cumhuriyet'ten sonra ise, bu denetim 1924 yılına kadar *Şer'îye ve Evkâf Vekâleti*'ne bırakılmıştı⁴. Hâl-i hazırda birçok İslâm ülkesinde vakıflar bakanlığı bulunmakta, ülkemizde ise ilgili çalışmalar başbakanlığa bağlı *genel müdürlük* seviyesinde yürütülmektedir.

Vakıf, bir malın menfaatini Allah'ın kullarına tahsîs etmek, malın kendisini ise Allah'ın mülkü hükmünde saymak sûretiyle, temlik ve temellükten ebadiyen men etmek şeklinde tanımlanmıştır⁵. Kur'an *hayır, birr/iyilik, infâk* ve somut

¹ Bahaeddin Yediyıldız, "İslâm'da Vakıf", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yay., İstanbul, 1989, XIV/25-26; Vahdettin Aydın, "Türk Yönetim Tarihi Açısından Vakıf Sistemi Ve Eğitim Yönetimine Katkısı", SDÜ İkt. Ve İd. Bil. Fak. Der., 2003, c.8, sayı: 1, s. 314-315; Hüseyin Ertuç, "İslam Hukuk Tarihinde Vakıflar İle Batı Kültüründeki Benzeri Kurumların Karşılaştırılması" (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2007, s. 10-17.

² M. Fuad Köprülü, İslâm Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Ve Vakıf Müessesesi, Ötüken Yay., İstanbul, 1983, s. 368, 370.

³ Benzer bir değerlendirme için bkz. Asming Yalawae, İzah Mohd Tahir, "The Role Islamic Institution in Achieving Equality and Human Development: Waqf or Endowment", s.14. <http://www.capabilityapproach.com/pubs/Asming%20Yalawae,%20and%20Izah%20TahirWaqfAsmeng.pdf> (03.06.2010); Yüksel'e göre vakıf medeniyetimizin en önemli unsurlarından biridir. Bkz. Ahmet turan Yüksel, "Türk-İslâm Medeniyeti'nde Vakıfların Yeri Ve Önemi", Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Der., Sayı: 13, 2002, s. 52-52.

⁴ Refik Korkusuz, Ömer Ergün, "Hukusal Boyutlarıyla Eski Ve Yeni Vakıflar", Dicle Üniv. Hukuk Fak. Der. 2007-2008, s.78, 83; Şennur Şenel, Zehra Tayan, "1926-1967 Yılları Arasında Türkiye Cumhuriyeti'nde Kurulan Tesisler (Vakıflar)", Akademik Bakış, c. 3, s. 5, Kış 2009, s. 125-126.

⁵ İsmet Sungurbey (Haz.), Eski Vakıfların Temel Kitabı (Ahkâmü'l-Evkâf), Sulhi Goran Matbaası, İstanbul, 1978, s.1; Ömer Nasûhî Bilmen, Hukûk-ı İslâmiyye Ve Istılahâtı Fıkhiyye Kâmûsu, İst. Üniv. Yay., İstanbul, 1951, IV/155; Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü, MEB Yay., İstanbul, 1983, III/577.

karşılıkları olarak *zekât*, *sadaka*, *fakîri doyurmak/it'âm*, ayrıca *karz-ı hasen/güzel borç verme* gibi olguları kavramlaştırmış; “bir maldan Allah'ın kullarını faydalandırmayı” tavsiye etmiş, ancak “bu amaçla bir malı ebediyen hapsedmeyi” yani vakfı kavramlaştırmamıştır. Bu bakımdan vakıf müessesesi İslâm hukuk literatüründe de tartışılan bir konu olmuştur⁶. Dolayısıyla vakıf nereden çıkmıştır?

Vakıf konusu ile ilgili yapılan çalışmalarda, İslâm'da ilk vakıf uygulaması Hz. İbrâhîm'in Kâbe'yi⁷, Hz. Peygamber'in Kuba Mescidini⁸ ya da Muhayrik'in mallarını onun vasiyeti ile tasadduk etmesi⁹, Fedek ve Hayber arazileri ve fey gelirlerini vakfetmesine kadar uzanan çeşitli örnekler ile başlatılır. Bir yandan da vakıf tabirinin bugün kullandığımız terim anlamıyla h. 2. yüzyılda kullanılmaya başlandığı belirtilir¹⁰.

Hz. Peygamber'in insanoğlunun ölümünden sonra kesilmeyecek amelleri olarak saydığı cârî sadaka, faydalı bilgi ve sâlih evlâd hadîsinde¹¹ geçen ve İslâm medeniyetinde meşhur olan “sadaka-i cârîye” ifadesinden, -h. 2. yy.'dan itibaren olsa gerek- vakıf anlaşılmış ve vakıf, sadaka-i cârîye'nin bir şekli olarak kabul edilmiştir¹².

Sahabenin vakıf konusunda icmâ halinde bulunduğu dört halife ile Hz. Ali, Âişe ve Fâtıma gibi ehli-beyt'in ve önde gelen sahabenin vakıflarının bulunduğu ve böylece vakfın Kur'an, sünnet ve sahabenin icmâyla sâbit olduğu belirtilmiştir¹³.

İlgili çalışmalarda meşrûiyetine dair bir ön kabulden hareketle olsa gerek, vakıf konusunun Kur'anî dayanaklarına birbirlerinin tekrarı mâhiyetinde sadece birkaç âyete atıfta bulunularak değinilmiş, konu ayrıntılı bir şekilde irdelenmemiştir¹⁴.

⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah İbn'ül-Arabî (543/1148), Ahkâmü'l-Kur'an, (Thk. Ali Muhammed el-Becâvî), Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1. Bsk., II/188. Özellikle bir malın mescid dışında mülkiyeti ile beraber vakfedilmesinin Ebû Hanîfe'nin (150/767) başını çektiği bazı âlimler tarafından câiz görülmediği ile ilgili olarak bkz. Alâüddîn Semerkandî (539/1144), Tuhfetü'l-Fukahâ', Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1984, III/376-377. Ancak Serahsî'ye göre Ebû Hanîfe vakfın kendisini kabul eder ancak “lâzım” olduğunu kabul etmez. O'na göre vakıf akdi “gayr-i lâzım'dır”, yani ödünç verme gibi olup kişi vakif akdinde muhayyirdir ve bundan vazgeçebilir. Bkz. Muhammed bin Ahmed b. Ebû Sehl Serahsî (483/1090), el-Mebsût, Dâru'l-Ma'rife, yrs., trs., XII/27.

⁷ Mehmet zeki Pakalın, a.g.e., III/578.

⁸ Monzer Kahf, <http://www.iefpedia.com/english/wp-content/uploads/2009/11/Waqf-A-Quick-Overview.pdf> (09. 06. 2010).

⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Ömer eş-Şeybânî, Ahkâmü'l-Evkâf, Mısır, 1904, s. 1-2. Bu olayın anlatımı için bkz. Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd (230/844), et-Tabakâtü'l-Kübrâ, (Thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdir, Beyrut, 1968, I/501.

¹⁰ Osman Keskiöğlü, Fıkıh Tarihi Ve İslâm Hukuku, DİB Yay., Ankara, 2003, s. 232.

¹¹ Müslim, es-Sahîh, Vasiyye 14.

¹² Ömer Nasûhî Bilmen, a.g.e., IV/155; Mürsî Seyyid Hicâzî, “Devru'l Vakf fi Tahkîki't-Tekâfüli'l-İctimâiyyi fi'l-Bey'eti'l-İslâmiyye”, Mecelletü Câmîatü'l-Melik Abdülazîz: el-İktisâdü'l-İslâmî, 19/2, s. 4, 62.

¹³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (671/1272), el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an, (Thk. Hişâm Semîr el-Buhârî), Dâru ilmi'l-Kütüb, Riyad, 2003, VI/339; <http://ebooks.roro44.com/Download-2731-العصر-الحديث-الارواقف-في-العصر-الحديث.html>; Mürsî Seyyid Hicâzî, a.g.e., s. 57.

¹⁴ Örnek olarak bkz. Ali Himmet Berkî, “İslâm'da Vakıf Sahîh Ve Gayr-i Sahîh Nev'ileri”, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Der., c. VI, sayı: 1, s. 22; M. Fuad Köprülü, a.g.e., s. 356-357; Bahaeddin Yediyıldız, →

Çalışmamızın gerekçesi de budur ve bu konunun Kur'ânî boyutu detaylı bir incelemeyi hak edecek kadar geniştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Vakıf

Kur'ân'da v-k-f¹⁵ ve h-b-s¹⁶ köklerinden türeyen az sayıda fiil bulunsa da; sosyal bir kurum ve onun hukûkî nitelik kazanmış bir terimi olarak *vakıf* ya da aynı anlamda kullanılan *habs* yer almaz.

Özellikle ahkâm tefsirlerinde vakıf konusunun ilk olarak Âl-i İmrân 3/92. âyet bağlamında işlendiğini görüyoruz. Buna göre söz konusu “sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça ‘iyiye’ eremezsiniz.../ لَنْ تَتَّالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا ... تَحِبُّونَ” âyeti gelince; Ebû Talhâ'nın (33/654) çok sevdiği Beyrûha arazisini Allah yolunda bağışlama arzusunu Hz. Peygamber'e bildirdiği, Hz. Peygamber'in ona 'aslını habsedip gelirini bağışlamasını', özellikle de akrabalarına bağışlamasını tavsiye ettiği ve Ebû Talhâ'nın bu araziye *habs* ve *vakf* ettiği belirtilir ve bu durum *vakfetme* olarak açıklanır¹⁷.

Oysa Taberî (310/922) ve İbnü'l-Münzir (318/930) gibi daha erken dönem müfessirleri, ayrıca Endülüs bölgesinin müfessirleri olarak Kurtubî'den (671/1272) önce gelip onun gibi ahkâm tefsiri sahibi olan Cessâs (370/980) ve İbnü'l-Arabî (543/1148) aynı olayı nakletmekle beraber; burada sadece Hz. Peygamber'e dayandırılan *habs* tabirine yer verirler, ancak bunu vakıf olarak yorumlamazlar¹⁸.

Daha erken tarihli metinlerde ise, örneğin Buhârî (256/869) ve Müslim'in (261/874) Sahîh'lerinde, benzer şekilde Hz. Ömer'in Hayber'de payına düşen arazisi ile ilgili Hz. Peygamber'in yine 'aslını habsedip gelirini/ürününü' bağışlayabileceği şeklindeki ifadesine rastlıyoruz. Bu ifade üzerine Hz. Ömer'in de satılmamak, hibe edilmemek ve mîrâs bırakılmamak üzere arazisini tasadduk et-

“Vakıf”, MEB İslâm Ans., MEB Yay., İstanbul, trs., XIII/154-155; Bahaeddin Yediylidiz, “İslâm'da Vakıf”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, XIV/25-26; Ahmed Ferac Hüseyin, “Ahkâmü'l-Vakf”, el-Vasâyâ ve'l-Evkâf ve'l-Mevârîs fî'ş-Şeriatî'l-İslâmiyye, (Haz. Abdülvedüd Muhammed Serîti), Dâru'n-Nehdâti'l-Arabiyye, Beyrut, 1992, s. 164-165; Ahmed Akgündüz, İslâm Hukukunda Ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, OSAV Yay., İstanbul, 1996, s. 55-56; Nazif Öztürk, Menşei Ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar, Vakıflar Genel Müd. Yay., yrs, trs., s. 40-44; Asming Yalawae, İzah Mohd Tahir, a.g.m., s. 6; Yusuf Ziya Keskin, “İslam'da Vakıf Ve Toplum Açısından Önemi”, Harran Üniv. İlahiyat Fak. Der., 1996, sayı: 2, s. 181-182.

¹⁵ Vakf/وقف kökünden türeyen ve ikisi kâfirlerin ikisi de zâlimlerin âhirette “durdurulması, tutulması” ile ilgili olmak üzere 4 defa geçmektedir. Bkz. En'âm 6/27, 30; Sebe' 34/31; Sâffât 37/24.

¹⁶ Habs/حبس kökü de yine “durdurmak, tutmak anlamında” 2 defa geçmektedir. Bkz. Mâide 5/106; Hûd 11/8.

¹⁷ Kurtubî, a.g.e., IV/132; Vehbe Zuhaylî, et-Tefsîru'l-Münîr fî'l-Akîde ve'ş-Şerîa, ve'l-Menhec, Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrut, 1997, VII/92.

¹⁸ Muhammed İbn Cerîr et-Taberî (310/922), el-Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Merkezü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 2003, V/575-576; Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm İbnü'l-Münzir en-Nisâbü'rî (318/930), Tefsîru'l-Kur'ân, (Thk. Sa'd b. Muhammed Sa'd), Dâru'l-Meâsir, Medîne, 2002, I/284-285; Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs (370/980), Ahkâmü'l-Kur'ân, (Thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, II/23; İbnü'l-Arabî, a.g.e., II/188.

tiği aktarılmaktadır¹⁹. Buhârî'nin hadîse “eş-Şürût” kitâbının “Şürût fi'l-Vakf” bâbında yer verdiği göz önüne alınırsa, onun habs ifadesinden vakıf uygulamasını anladığı sonucunu çıkarmak gerekecektir.

Biz, çalışmamız gereği vahiy zincirinin son halkası Kur'ân açısından baktığımızda, Kur'ân'ı Kerîm'de vakfa delâlet edebilecek “açık bir referans” bulunmadığı düşüncesindeyiz. Vakfa referans olarak gösterilebilecek ve aşağıda ele alacağımız bazı kavramlarla vakıf arasında bir ilişkinin kurulabileceğini, ancak bunun da dolaylı bir ilişki olabileceğini düşünüyoruz. Ancak bu kavramları vakıf kelimesinin eş anlamlısı saymanın, hadîs kaynaklarındaki vasâyâ bablarının tamamen vakfı anlattığını ileri sürmenin²⁰ doğru olmadığını; vakfın söz konusu bu kavramları günlük hayata aktarmanın yorumlarından sadece biri olabileceğini düşünüyoruz²¹. Çünkü söz konusu Kur'ân kavramlarıyla vakıf arasındaki ilişkinin doğrudan Kur'ân tarafından kurulmadığını, bunun Müslümanlar tarafından kurulan dolaylı ve öznel bir ilişki olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu söylemimiz, kurulan bu ilişkinin temelsiz olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Önceki pek çok müellif gibi bizim de bu çalışmada yapmaya çalıştığımız şey, Kur'ân'ın zekât ve sadaka, sâlih amel, hayır, ihsan, berr, ma'rûf, infâk, yetimi ve fakiri doyurmak gibi yardımlaşmayı âmir kavramlarıyla vakıf arasında bir ilişki kurmaya ve bunu temellendirmeye çalışmaktır. Ancak biz, bu ilişkinin aktardığımız çerçevede mutlak olmadığını ve bu sebeple tartışılabilir olduğunu göz ardı etmiyoruz. Bize göre -Fıkıh diliyle- bu kavramların “sübûtu kat'î ancak vakfa delâletleri zannîdir”.

Konuyla ilgili usûl kitaplarında “Delâlet yönünden lafızlar” başlığı altında âyetten hüküm çıkarmada kullanılan metodlar, nassın ibaresi, nassın işâreti, nassın delâleti, nassın iktizâsı şeklinde açıklanmaktadır²². Bu delâletlerin mertebeleri olduğu ve buna göre nassın ibaresinin işâretten, işâretin delâletten, delâletin de iktizâdan daha kuvvetli olduğu belirtilmektedir²³. Vakfın bu delâlet çeşitlerinden hangisi ile açıklanabileceği ile ilgili tartışmaları alanın uzmanlarına bırakarak şunları söyleyebiliriz: Vakıf anlayışı ve kültürüne Kur'ân'da doğrudan değil dolaylı, açık değil zımnî, başka bir ifadeyle de Kur'ân'ın mantûkundan değil, mefhûmundan referanslar bulunabilir. Buna göre o referanslar, Kur'ân'ın

¹⁹ Buhârî, es-sahîh, Şurût 19; ayrıca farklı bir versiyon için bkz. Buhârî, es-sahîh, Vasâyâ 29; Müslim, es-sahîh, Vasiyye 15.

²⁰ Ziya Kazıcı, İslâm Müesseseleri Tarihi, Kayıhan Yay., İstanbul, 1996, s. 191.

²¹ Mehmet Şeker de bizim bu değerlendirmemize benzer şekilde, bu kelimelerin dolaylı olarak vakfı teşvik edebileceğini, ancak doğrudan doğruya vakfı karşılamayacaklarını söyler. Bkz. Mehmet Şeker, İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri, DİB Yay., Ankara, 1987, s. 114-115.

²² Kaynaklarda nassın delâletine “fahva'l-hitâb” ve “mefhûm-u muvâfakât” denildiği ifade edilmektedir. Bkz. Fahrettin Atar, Fıkıh Usûlü, İFAV, İstanbul, 1992, s. 53-55, 224; Mustafa Özel, Kur'an ve Tefsir Terimleri Sözlüğü, Kayıhan yay., İstanbul, 2006, s. 124; Cüneyt Eren, Muammer Erbaş, Kur'an İlimleri ve Tefsir İstihlâhları, Katre Yay., İstanbul, 2008, s.162; Örneğin ahkâm tefsiri sahibi Cessâs tefsirinde “fahva'l-hitâb/kelâm/âyet” ve muvâfakatü'l-âyet/muvâfakatü delâleti'l-âyet” ifadelerini kullanmaktadır. Bkz. Cessâs, a.g.e., I/27, 191, 599, II/7, 83, 266, 440.

²³ Muhammed Ebû Zehra, İslam Hukuk Metodolojisi, Trc. Abdülkadir Şener, Fecr, Ankara, 1994, s. 122-136.

iyilik ve yardımlaşma ile ilgili kavramlaştırdığı terimler olabilir²⁴.

Kur'ân-ı Kerim'de İyilik Ve Yardımlaşma

Bu çerçevede öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, yardımlaşma olgusu sadece insan türü için değil bütün bir canlılar âlemi için fitrîdir. İnsan türünü ayıran özellik ise diğer bir çok konuda olduğu gibi, yardımlaşma konusunda da bir şuur/bilinç halinin bulunması ve bunu sistematik bir organizasyon halinde yürütebilmesidir. İnsanın iyi-kötü, güzel-çirkin, doğru yanlış, cömertlik-cimrilik... şeklindeki ikili doğası bir tarafa, hangi dînî, etnik ve kültürel kökene sahip olursa olsun tarih boyu gelen bütün medeniyetlerin şu ya da bu şekilde -hılfu'l-fudûl örneği gibi- bir yardımlaşma anlayışlarının bulunması bunu doğrulamaktadır. Bu yardımlaşma anlayışı belirttiğimiz gibi fitrîdir ve sosyalleşmenin, ekonomik ve siyâsî faaliyetlerin sonucudur²⁵. Konunun bu evrensel boyutu insan bilimlerinin ve sosyal bilimlerin çeşitli alt dallarında ayrı ayrı araştırmalara konu olacak kadar geniştir.

İslam inancına göre insanların²⁶, göklerin ve yerin²⁷ Âhret Günü'nün mülkü/idaresi²⁸, hâsılı mülkün tamamı Allah'a âittir²⁹. O'nun mülkte ortağı yoktur³⁰ ve O, eksiksiz³¹, gerçek ve mutlak mâliktir³². Mülkü dilediğine verir, dilediğinden alır, dilediğini azîz, dilediğini de zelîl eder³³.

Bu sebeple mutlak yardım ancak Allah katındandır³⁴ ve mutlak yardım istenecek olan sadece O'dur³⁵; yardımcı olarak Allah yeter³⁶. Mü'minler bu bilinçle mutlak olarak sadece Allah'tan yardım isterler³⁷. Allah'ın peygamberlerine³⁸, dînine ve kullarına yardım ederler³⁹ ve Allah'ın yardımının bu şarta bağlı oldu-

²⁴ Vehbe Zuhaylî, vakfın meşrûluğunu tartışırken, Âl-i İmrân 2/92 ve Bakara 2/67. âyetlere ve bizim de metinde atıfta bulunduğumuz Hz. Ömer hadîsi ile sadaka-i câriye hadîsine yer verdikten sonra; vakıf hükümlerinin az bir kısmının Sünnet ile sabit olduğunu, çoğu hükmün ise fukahânin icthâdî ile istihsân, istislah ve örfeye dayandığını söyler. Vehbe Zuhaylî, İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi, (Çev. Ahmet Efe, vd.), Risale Yay., İstanbul, 1992, 246-247.

²⁵ İbrahim Erol Kozak, Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf, Akabe Yay., İstanbul, 1985, s. 47-60.

²⁶ Nâs 114/2.

²⁷ Bakara 2/107, Âl-i İmrân 3/189; vd.

²⁸ Fâtîha 1/4.

²⁹ Mülk 67/1.

³⁰ İsrâ 17/111, Furkan 25/2.

³¹ Haşr 59/23.

³² Tâ-hâ 20/114.

³³ Âl-i İmrân 3/26.

³⁴ Enfâl 8/10.

³⁵ Tevbe 9/116, Yûsuf 12/18, Enbiyâ 21/112.

³⁶ Furkan 25/31.

³⁷ Fâtîha 1/5.

³⁸ Mâide 5/12, A'râf 7/157, Fetih 48/9.

³⁹ Âl-i İmrân 3/52, Enfâl 8/72, 74, Hacc 22/40, Sâff 61/14. Allah'a yardım etmenin O'nun dînine ve kullarına yardım etmek ile açıklandığı yorumlar için bkz. Râzî, a.g.e., XXIII/42, XXIX/319; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1360/1942), Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul, trs., V/3409.

ğunu⁴⁰ bilirler. Allah da bu şartlarda mü'minlere yardım etmeyi bizzat kendisi üstlenmiştir⁴¹. Kur'ân kötülük ve zulüm üzere birbirine "arka çıkıp"⁴² yardımlaşmayı değil, iyilik ve takvâ üzere yardımlaşmayı emretmiştir⁴³.

Allah inananların aralarındaki ilişkilerini Kur'ân'da *kardeşlik/uhuvvet, dostluk/velâyet, yardımlaşma/nasr-intisâr/teâvün, barındırma/muâvât, diğerkâmlık/îsâr* gibi kavramlar bağlamında anlatır. Buna göre mü'minler kardeşirler⁴⁴ ve birbirlerinin dostlarıdır⁴⁵ ve dostlukları takvâ üzerinedir. Birbirlerini barındırırlar ve yardımlaşır⁴⁶, yardımlaşmaları da iyilik ve takvâ eksenedir⁴⁷. Savaş gibi çok güç durumlar karşısında kenetlenirler⁴⁸. Kardeşlerini kendilerine tercih ederler⁴⁹. Allah'ın hasta, aç-susuz kullarının dertleriyle ilgilenmenin, mecâzen Allah ile ilgilenmek olduğunu⁵⁰ bilirler.

Mü'minler Allah için infâkın kendilerinin bir lütfu değil, kendilerine Allah tarafından verilmiş bir lütuf olduğu bilinci ile "ihtiyaç fazlası mallarını"⁵¹ infâk ederler. Onlar hayır ve iyilikte önde(r) olup⁵², yardımlarını başa kakmazlar⁵³, ensâr örneğindeki gibi verdiklerinden dolayı içlerinde bir rahatsızlık hissetmezler, kendileri muhtaç olsalar da kardeşlerini tercih ederler⁵⁴. Üstelik hidâyetin Allah'ın elinde olduğu şuuruyla, infâk edecekleri kimselerin dînî inançlarını sorgulamazlar⁵⁵, sadece ihtiyaç durumunu gözetirler. Oysa inanç problemi yaşayan kâfirler ve münâfiklar cüz'î bir yardımı/mâûn bile esirgerler⁵⁶, mallarını harcadıklarında kerhen ve gösteriş için harcaıyıp onu da başa kakarlar⁵⁷ ve kendi inanç(sızlık) düşüncelerini paylaşmayanlara yardımda bulunmazlar⁵⁸. Cimridirler ve insanlara cimriliği emrederler⁵⁹. Yani inananlar mallarını Allah yolunda harcarlarken, inanmayanlar ise Allah'ın yolundan alıkoymak için harcarlar⁶⁰.

⁴⁰ Muhammed 47/7.

⁴¹ Rûm 30/47.

⁴² Bakara 2/85.

⁴³ Mâide 5/2.

⁴⁴ Hucûrât 49/

⁴⁵ Enfâl 8/72, 75, Tevbe 9/71.

⁴⁶ Enfâl 8/72, 74, Şûrâ 42/39.

⁴⁷ Mâide 5/2.

⁴⁸ Saf 61/4.

⁴⁹ Haşr 59/9.

⁵⁰ Müslim, es-sahîh, Birr Sıla ve Âdâb 43.

⁵¹ Bakara 2/219.

⁵² Vâkıa 56/10.

⁵³ Bakara 2/262, 263; vd.

⁵⁴ Haşr 59/9.

⁵⁵ Bakara 2/272.

⁵⁶ Mâûn 107/7.

⁵⁷ Bakara 2/264.

⁵⁸ Münâfikûn 63/7.

⁵⁹ Hadîd 57/24.

⁶⁰ Enfâl 8/36.

Özetle hayat ve fitrat kitabı olarak Kur'ân'ın yardımlaşma olgusuna bîgane kalmadığını, üstelik zekâtta olduğu gibi yardımlaşma anlayışını ve ilkelerini insanların inisiyatifine bırakmayıp, bunu sistemleştirdiğini söyleyebiliriz. Vahiy bir bütün olarak incelediğimizde yardımlaşmanın bir vahiy geleneği olduğunu, yardımlaşma anlayışının somut ve hukukî uygulaması zekât ve sadakanın Hz. Peygamber ile başlamadığı ve önceki peygamberlerde de bu uygulamanın bulunduğunu⁶¹ biliyoruz. Öte yandan Kur'ân'ın zekât ve sadaka, sâlih amel, hayır, ih-san, birr, ma'rûf, infâk, yetimi ve fakiri doyurmak, güzel borç vermek/karz-ı hasen, köle azâd etmek/fekkû rakabe gibi kavramlarla, Allah'ın yarattığı varlıklar için yardımlar yapılmasını teşvîk ettiğini görüyoruz.

Kur'ân-ı Kerîm'de Yardımlaşma Ve İyilik İle İlgili Temel Bazı Kavramlar

Yararlı İş/Sâlih Amel

Her şeyden önce en geniş anlamıyla İslâm'ın dünya hayatında insandan beklediği şey, önce îmân sonra da îmânın şekillendirdiği sâlih ameldir. Kur'ân bu iki özelliğe sahip, yani îmân ve amel-i sâlihi olan insanların yaratılmışların en hayırlıları olduğunu⁶², eninde sonunda yeryüzüne bu kimselerin hâkim olacağını⁶³ ve ebedî âlemde cennete yerleştirileceklerini belirtir⁶⁴. Kur'ân'da îmân ile birlikte çok sık atf yapılan ve geniş bir anlam alanına sahip olan sâlih amel, merhûm Elmalılı'nın yerinde tasnîfiyle kalbî, bedenî ve mâlî davranışlar⁶⁵ olup kişinin hem dünyada hem de âhirette iyilerden olmasını sağlayacak olan iyi uygulamalarıdır⁶⁶. Başka bir ifadeyle inancının ilkelerini davranışlarına yansıtmak samimi bir niyetle Allah'ın rızasını gözetmek suretiyle, ferdin kendisine, toplumuna ve insanlığa faydalı olacak eylemlerde bulunmasıdır⁶⁷. Kur'ân'ın ifadesiyle insanlara faydalı olan şeyler ise yeryüzünde kalıcıdır⁶⁸. Kısaca sâlih amel, "davranış yoluyla dışa yansıyan îmândır"⁶⁹. Nitekim Hz. Nûh'a îmân etmeyen oğlunun tutumu "sâlih olmayan bir davranış" olarak nitelendirilmiştir⁷⁰.

Bu çerçeve de yardımlaşma da salih amel kavramının anlam alanına giren uygulamalardan biri olarak değerlendirilebilir.

Kalıcı Yararlı İşler/el-Bâkıyâtü's-Sâlihât

Şimdi de bize göre vakıf söz konusu edildiğinde çokça atıfta bulunulan,

⁶¹ Örnek olarak bkz. Enbiyâ 21/73. ... وجعلناهم أئمة يهدون بأمرنا وأوحينا إليهم فعل الخيرات وإقام الصلوة وإيتاء الزكوة...

⁶² Beyyine 98/6-7. خير البرية.

⁶³ Nûr 24/55. وعد الله الذين آمنوا منكم وعملوا الصالحات ليستخلفنهم في الأرض كما استخلف الذين من قبلهم

⁶⁴ Talâk 65/11.

⁶⁵ Elmalılı, a.g.e., I/274.

⁶⁶ Ömer Dumlu, Kur'ân-ı Kerîm'de Salâh Meselesi, DİB Yay., Ankara, 1992, s. 13; "Din ve dünya için faydalı iş" şeklindeki benzer değerlendirme için bkz. Mustafa Çağrırcı, "Salih", DİA, İstanbul, 2009, XXXVI/31.

⁶⁷ Ömer Dumlu, Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış, Anadolu Yay., İzmir, 1999, s. 140.

⁶⁸ Ra'd 13/17.

⁶⁹ Toshihiko İzutsu, Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, Pınar Yay., İstanbul, 1997 (3. Bsk.), S. 269.

⁷⁰ Hûd 11/46.

meşhur hadisteki “devamlı sadaka/الصدقة الجارية” kavramına karşılık gelebilecek olan, ancak bu bağlamda üzerinde durulmayan; Kehf 18/46 ve Meryem 19/76. âyetlerde olmak üzere iki defa geçen “kalıcı ameller/الباقيات الصالحات” ifadesini ele almak istiyoruz.

Bu ifadeden zikir, namaz, oruç, hac, zekât/sadaka, köle azad etme, cihâd, Allah’a bağlılık gibi dünya hayatından sonraya kalacak olan⁷¹, sonu gelmeyecek olan⁷², âhirete dönük bütün sâlih ameller⁷³ ve Allah’ın rızasını kazanmak amacıyla yapılan her şey⁷⁴ anlaşılmıştır. Râzî bu anlamları, Allah’ı tanımaya, sevmeye ve O’na itaat etmeye çağırın; mâsivâyâ kaymadıkça yaratılmışların halleriyle ilgilenmeye çağırın söz ve davranışlar şeklinde özetler⁷⁵. Bu davranışları Allah’a ve yarattıklarına, bir diğer ifadeyle Yaradan’a ve yaratılmışlara karşı görevler⁷⁶ olarak zikredebiliriz. Bunu da Bakara Sûresi 2/82-83. âyetler ile delillendirebiliriz. Zira bilindiği gibi bu âyetlerde isrâîloğullarından yalnızca Allah’a kulluk etmek, anne-babadan başlayarak yakınlarla ve yetimlere iyilik, güzel söz, Allah’a kulluğun bir ifadesi olarak namaz ve kullara yardımın bir şekli olarak zekât vermek gibi ‘Yaradana ve yaratılmışlara karşı görevler’ şeklinde özetlenebilecek söz alınmıştır.

Hayır

Hayır kelimesinin anlamlarını, Bakara Sûresi’nin 215. âyetinden hareketle; iyi, güzel, faydalı şeyler ve mal-mülk gibi “maddî ve manevî değerler” şeklinde iki ana başlıkta toplamak mümkün görünmektedir. Zira bu âyette iki defa tekrar edilen hayır kelimesinin “hayır infâk etme” şeklindeki ilkine maddî yardım, “hayır yapma” şeklinde ifade edilen ikincisine de Allah için yapılan iyilik anlamı verilmiştir⁷⁷.

Buna göre kavramın âyetlerde mal, servet gibi maddî değer ve imkanlar için kullanıldığını görüyoruz. Ölen kişinin geride bıraktığı hayır “mal bırakma” şeklinde anlaşılmıştır⁷⁸. Yine Hz. Süleyman’ın cins atlara, insanın da mala düşkünlüğü hayır kelimesiyle anlatılmıştır⁷⁹. Ayrıca Kur’ân’da doğrudan “mal infâk

⁷¹ Taberî, a.g.e., XV/273-281; İbn Atıyye el-Endelûsî (541/1147), el-Muharraru'l-Veçiz fi Tefsiri Kitâbi'l-Azîz, (Thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi), Dâru'l-Kütübi'l-İmiyye, Beyrut, 2001, II/115.

⁷² Muhammed Tâhir İbn Âşûr, et-Tahrîr ve't-Tenvîr, ed-Dirâsetü't-Tûnusiyye, Tunus, 1984, XV/332.

⁷³ Mahmûd b. Ömer Zemahşerî (538/1143); el-Keşşâf an Hakâiki't-Te'vîl..., (thk. Âdil Ahmed Abdülmeccid, vd.), Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 1998, IV/49.

⁷⁴ Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân (745/1344), el-Bahru'l-Muhîr, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd vd., Dâru'l-Kütübi'l-İmiyye, Beyrut, 1993, VI/127; Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Mahmud el-Âiûsî (1270/1854), Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, trs. XV/287.

⁷⁵ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî (606/1209), Mefâtihu'l-Gayb, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981, XXI/132.

⁷⁶ Ömer Dumlu, Kur'ân-ı Kerim'de Salâh Meselesi, s. 33.

⁷⁷ Râzî, a.g.e., VI/26.

⁷⁸ Bakara 2/180. Taberî, a.g.e., III/123 vd.

⁷⁹ Sâd 38/32; Âdiyât 100/8. Âyetlerin yukarıda aktardığımız şekilde yorumlanmaları için bkz. Taberî, a.g.e., XX/83-83, XXIV/588-589.

etmek” şeklinde yer alan ifadeler⁸⁰, hayır ve mal kelimeleri arasındaki anlam yakınlığını göstermektedir.

Kur’ân, hayır yapmayı emreder⁸¹ ve kişiye âhirette faydası olacak her türlü iyiliği hayır olarak niteler: "Önceden kendiniz için ne hayır yaparsanız Allah'ın katında onu bulacaksınız/لَا تُفْسِدُوا مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ" ⁸² ifadesinde geçen hayır kelimesini Taberî "Allah'ın razı olduğu her türlü amel" şeklinde açıklamıştır⁸³.

Kur’ân-ı Kerim, hadisler ve diğer İslâmî kaynaklarda, hayır kelimesinin başta malî fedakârlıklar olmak üzere her türlü yardımseverliği ifade eden anlam genişliğinde kullanılması ve müslümanların bu tarz eylemlere teşvik edilmesi, erken dönemlerden itibaren müslümanlar arasında güçlü bir dayanışma ruhu geliştirdiği gibi; çeşitli kişi ve kuruluşlarca başta vakıf müessesesi olmak üzere dârü’ş-şifa, dârü'l-eytam, dârü'l-aceze, dârü’ş-şafaka, imâret, sebil, köprü, cami, mektep ve medrese gibi kamuya hizmet veren birçok hayır eserinin meydana getirilmesini sağlamıştır⁸⁴.

İyilik Yapma/İhsân

Kur’ân-ı Kerim’de *ihsân* kavramı hem Allah'a hem de insanlara nisbet edilir. Hem Allah'a hem de insanlara nispet edilen âyetlerde "yaptığı işi güzel yapmak"⁸⁵ ve "iyilik etmek"⁸⁶ anlamında kullanılmıştır. Allah Kur’ân’da mutlak olarak kullarından O'nun kendilerine yaptığı gibi, diğer kullarına da ihsân/iyilik etmelerini ister⁸⁷.

Bu doğrultuda ihsânın, hilm erdeminden kaynaklanan bir anlayışla kişinin başta annesi ve babası olmak üzere yakınları, yetimler ve yoksullar karşısındaki cimrilikten uzak sevgiye dayalı özverili tutumunu ifade ettiği söylenebilir⁸⁸. Daha ayrıntılı bir şekilde ifade etmek gerekirse ihsân, insanın hem Allah'a hem de yakın ve uzak çevresine, bütün insanlara, hatta tabiata karşı yaklaşımında, tutum ve davranışlarında adalet ölçüsünün, farz ve vacip sınırlarının ötesine geçerek; imkân ve kabiliyetine göre kulluğun, özverinin ve erdemin yüksek seviyeye ulaşması anlamlarına gelecek şekilde yorumlanabilir⁸⁹.

⁸⁰ Örnek olarak bkz. Bakara 2/262, 274, Nisa 4/34.

⁸¹ Enbiyâ 21/73, Hac 22/77.

⁸² Bakara 2/110.

⁸³ Taberî, a.g.e., II/426.

⁸⁴ Mustafa Çağrırcı, "Hayır", DİA, İstanbul, 1998, XVII/46.

⁸⁵ Öznenin Allah olduğu örnek âyetler için bkz. Secde 32/7; Mü'min 40/64; Tegâbün 64/3; öznenin insanlar olduğu örnek âyetler için bkz. Kehf 18/104.

⁸⁶ Öznenin Allah olduğu örnek âyetler için bkz. Yûsuf 12/100; Talâk 65/11; öznenin insanlar olduğu örnek âyetler için bkz. Yûsuf 12/23, İsrâ 17/7.

⁸⁷ Kasas 28/77.

⁸⁸ Nisâ 4/36-37. Bu açıklamalar için bkz. Toshihiko İzutsu, a.g.e., s. 294-297;

⁸⁹ Mustafa Çağrırcı, "İhsan", DİA, İstanbul, 2000, XXI/545.

İyilik/Birr

Kavramı Bakara Sûresi 2/177. âyetten yardım olarak tanımlamanın doğru bir yöntem olacağı söylenebilir. Zira söz konusu *birr* kelimesi âyette dînin sac ayağını oluşturan inanç, ibadet ve ahlâk ilkeleriyle açıklanmaktadır⁹⁰. İnanç esaslarına îmân ve ibadetin yanı sıra âyetin içeriğinde bulunan zekât, muhtaçlara yardım ve zorluklara sabır gibi bireysel ve toplumsal erdemler; ayrıca başka âyetlerde *birr*'in ana-babaya hürmet⁹¹, infâk⁹² ve adalet⁹³ gibi toplumsal değerlerle ilişkilendirildiği göz önüne alınırsa; Râzî'nin bu kavramla ilgili "bütün taatler ve kişiyi Allah'a yakınlaştıran bütün hayırlı ameller" şeklindeki bütüncül açıklaması⁹⁴ dikkate değer bir yorum olmalıdır. Zira ilgili âyet incelendiğinde *birr*'in muhtevasının sınırlandırılmadığı, îmân, ibadet ve ahlâka dair bütün iyi hasletleri kapsayacak genişlikte bir kavram olduğu⁹⁵ görülecektir.

Kur'ân'da *birr* Allah⁹⁶, melekler⁹⁷ ve Allah'ın "iyi" kulları⁹⁸ için kullanılmıştır⁹⁹. Herhalde kavramın Allah için kullanılması yarattıklarına rahmet, mağfiret ve ihsanı bol olması, melekler için kullanılması iyilerden olmaları ve insanlar için kullanılması iyilikler yaparak iyiler mertebesine ulaşmaları dolayısıyla olsa gerektir. Zira bilindiği gibi Kur'ân insanlara iyilik/birr ve takvâ üzere yardımlaşmalarını emreder¹⁰⁰.

İyilik/Ma'rûf

Kur'ân'da "iyiliği emretmek ve kötülüğe mâni olmak" şeklinde formüle edilen ve mü'minlerin bir özelliği olarak zikredilen¹⁰¹ ilkesel iyilik yani *ma'rûf*, "dînen ve aklen iyi ve güzel olan, yerine getirildiğinde ferdin ve toplumun huzurunu sağlayan, ayrıca bütün insanların hayrına olacak hususları, onların faydaları doğrultusunda uygulayarak dünya ve âhiret saadetine kazandıracak tüm şeyler" olarak tanımlanmaktadır¹⁰².

Kavramın Kur'ân öncesi dönemde kullanıldığı belirtilen "cömertlik ve ik-

⁹⁰ İtikad, ibâdet ve ahlâkta *birr* konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Güven Ağırkaya, "Ağırkaya, Kur'ân-ı Kerim'de *Birr*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. SBE, İstanbul, 2009, s. 98-178.

⁹¹ Meryem 19/14, 32.

⁹² Al-i İmran 3/92.

⁹³ Mümtehine 60/8.

⁹⁴ Râzî, a.g.e., V/40.

⁹⁵ Ali Toksarı, "Birr", DİA, İstanbul, 1992, VI/205.

⁹⁶ Tûr 52/28.

⁹⁷ Abese 80/16.

⁹⁸ Örnek olarak bkz. İnsan 76/5.

⁹⁹ Elmalılı, Kur'an'da *ebrâr* kelimesinin insanoğulu, *berara* kelimesinin de melekler için kullanıldığını naklettikten sonra; *ebrâr* kelimesinin azlık, *berara* kelimesinin de çokluk bildiren cemi olduklarını, bunun da insanlar arasında iyilerin az, melekler arasında ise çok hatta hepsinin iyilerden olmasıyla açıklanabileceği şeklinde ilginç bir görüş belirtir. Elmalılı, a.g.e., VIII/5581-5582.

¹⁰⁰ Mâde 5/2.

¹⁰¹ Örnek olarak bkz. Âl-i İmrân 3/110.

¹⁰² Ömer Dumlu, Kur'an-ı Kerim'de Ma'ruf Ve Münker, Ravza Yay., İstanbul, 1994, s. 41.

ram" anlamının¹⁰³, Kur'ân sonrası dönemde de bu anlamıyla literatürde yer aldığı görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in ma'rûfu, ikram ve yiyecek yardımı¹⁰⁴ anlamında kullanması bunu doğrulamaktadır.

Allah Yolunda Harcama Yapma/İnfâk

Dinî-ahlâkî bir terim olarak *infâk*, genellikle "Allah'ın hoşnutluğunu elde etme amacıyla kişinin kendi servetinden harcama yapması, muhtaçlara aynî ve nakdî yardımda bulunması" demektir¹⁰⁵.

İnfak kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de "harcama yapma" anlamında kullanılmaktadır. Bakara Sûresi 2. âyette, müminlerin başlıca özellikleri sayılırken, Yara-dan'a karşı görevler îmân ve namazdan sonra yaradılanlara karşı görevlerden infâk, zikredilmiştir. Râzî'ye göre bu âyet zekât ve sadaka başta olmak üzere, zorunlu ve gönüllü yani farz ve mendûb olan bütün infâk çeşitlerini kapsamaktadır¹⁰⁶. Bakara Sûresi 261-274. âyetlerde infâkın önemi, amacı, hangi mallardan kimlere ve nasıl verileceği, karşılığında verilecek mükâfatlar ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Bu açıklamaları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- a) İnfak gösteriştten uzak olup sadece Allah rızası için yapılmalıdır,
- b) kendisine infâk edilen kişinin onurunu zedeleyecek davranışlardan kaçınılmalıdır,
- c) infâk iyi ve kaliteli mallardan olmalıdır,
- d) infâkın hakka uygun bir şekilde olması için gerçek ihtiyaç sahipleri tesbit edilmelidir.
- e) İnfakın dünya ve âhîret hayatında çok faydası vardır¹⁰⁷.

Kur'ân-ı Kerîm'de "Allah yolunda/الله في سبيل" deyimi "doğrudan Allah yolunda olmak"¹⁰⁸, "infâk"¹⁰⁹, "Allah'a adamak/vakfetmek"¹¹⁰, "zorluk ve sıkıntı"¹¹¹, "hicret"¹¹², "cihâd ve savaş"¹¹³ ve "öl(dürül)mek"¹¹⁴ bağlamlarında kulla-

¹⁰³ Mustafa Çağrırcı, "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", DİA, İstanbul, 1995, XI/138.

¹⁰⁴ Ahmed İbn hanbel, el-Müsned, Müessesetü Kurtuba, Kahire, trs., II/68 (h.n. 5365), 99 (h.n. 5743), IV/274 (18441).

¹⁰⁵ Mustafa Çağrırcı, "İnfak", DİA, İstanbul, 2000, XXII/289.

¹⁰⁶ Râzî, a.g.e., II/35. Zorunlu ve gönüllü infâk çeşitleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Aziz Tekiner, "Kur'ân'da İnfak" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. SBE, İstanbul, 2006, s. 56-67.

¹⁰⁷ Hayreddin Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meâl Ve Tefsir, DİB Yay., Ankara, 2007, I/418-419. Ayrıca Kur'ân'a göre infâk, ifrât ve tefrîttten yani savurganlık ve cimrilikten uzak olmalıdır. Bkz. Furkan 25/67.

¹⁰⁸ Tevbe 9/60.

¹⁰⁹ Bakara 2/246, vd.

¹¹⁰ Bakara 2/273.

¹¹¹ Tevbe 9/120.

¹¹² Bakara 2/218, vd.

¹¹³ Bakara 2/218, Bakara 2/190, vd.

¹¹⁴ Bakara 2/154.

nılmıştır. Bu çerçevede Allah yolundalığına vurgu olsun diye¹¹⁵, medeniyetimizde muhtemelen cennet pınarına atfen¹¹⁶ ve belki de “hayat-su ilişkisi” bağlamında daha çok kamuya su temin etmek için yapılan çeşme anlamında, ama her türlü hayrı içine alabilecek genişlikteki *sebîl* kelimesi kullanılmaktadır¹¹⁷.

İnfak İslâm tarihinde de bu niyetlerle ülke savunması, hac hizmetleri, yoksullara yardım edilmesi, okul, cami, kütüphane, yol, köprü, çeşme, imârethane gibi hayır kurumlarının tesisi, hatta tabiatın korunup geliştirilmesine kadar çok çeşitli kamu hizmetleri için yapılan her türlü harcama Allah yolunda infâk kapsamında değerlendirilmiştir¹¹⁸.

Zekât Ve Sadaka

İslâm'ın beş temel esasından biri olan ve infâkın çeşitlerinden bir vergi biçimi olmaktan daha önce, belirttiğimiz gibi sadece son dîn İslâm'ın değil, bütün bir vahiy geleneğinin bir ibâdeti¹¹⁹ olarak vaz' edilen zekât, Kur'ân'da bir diğer ibâdet namazla birlikte çokça zikredilir¹²⁰.

Zekât, muhtaç ve yoksul kimselere ayrılması gereken bir pay¹²¹, dahası bu kimselerin hakkıdır¹²². Hem de inisiyatifi zekâtı veren kimseye bırakılmamış, bizzat mülkün mutlak sahibi tarafından belirlenmiş hakkıdır¹²³. Sadakadan farklı olarak zamanı ve hesabı belli, yerine getirilmediği takdirde cezâî müeyyidesi olan bir uygulamadır¹²⁴.

Kur'ân'da yer yer zekât için de kullanılan *sadaka* terimi¹²⁵ ise zekâtı da içine alabilecek şekilde, gönüllü olarak veya dîni bir vecibeyi yerine getirmek üzere, ihtiyaç sahiplerine yapılan maddî yardım olarak tanımlanmıştır¹²⁶. Ancak sadaka teriminin literatürümüzde daha çok belirli bir vecibe tarzında olmayan gönüllü bağış anlamında kullanıldığı da göz ardı edilmemelidir¹²⁷.

¹¹⁵ Benzer bir değerlendirme ile ilgili nakil için bkz. Nur Urfalıoğlu, “Sebil”, DİA, İstanbul, 2009, XXXVI/249.

¹¹⁶ İnsan 76/19.

¹¹⁷ Fikret Karaman vd., Dini Kavramlar Sözlüğü, DİB Yay., Ankara, 2006, s. 582.

¹¹⁸ Mustafa Çağrıncı, a.g.m., XXII/289.

¹¹⁹ Örnek olarak bkz. Enbiyâ 21/73.

¹²⁰ Örnek olarak bkz. Bakara 2/43, 83, 277; Nisâ 4/162; vd.

¹²¹ En'âm 6/136 ve Nahl 16/56. âyetlerde geçen *nasîb* kelimesinin zekât ile anlam ilişkisi içerisinde görülmüştür. Bkz. Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yay., İstanbul, 1993, II/963-964; Muhammed Hamidullah, İslâm'a Giriş (Çev. Cemal Aydın), TDV Yay., Ankara, 2006, s. 122.

¹²² Zâriyât 51/19.

¹²³ Meâric 70/24-25.

¹²⁴ Elmalılı, a.g.e., VI/4532, VIII/5358.

¹²⁵ Örneğin Tevbe 9/60, 103.

¹²⁶ Ali Duman, “Sadaka”, DİA, İstanbul, 2008, XXXV/383.

¹²⁷ Ali Duman, a.g.m., XXXV/384; Burhan Sümertaş, “Kur'ân-ı Kerîm'de Sıdk Kavramı”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), DEÜ SBE, İzmir, 2009, s. 211.

Muhtaçları Doyurma/İt'âm

Yoksulu, yetimi ve esiri sadece Allah rızası için doyurmak, doyurdukları kimselerden herhangi bir karşılık ve teşekkür beklememek, Kur'ân'da ebrâr kavramıyla ifade edilen iyi insanların¹²⁸, yine zor bir iş/sarp bir yokuş olarak tarif edilen köle azad etmek ve özellikle kıtlık durumunda yetimi ve hiçbir şeyi olmayan yoksulu doyurmak sağduyulu insanların bir özelliğidir¹²⁹. Yetime ikrâm etmemek, yoksulu doyurmayı teşvîk etmemek kınanmış¹³⁰, yoksulu doyurma arzusu taşımayan ve en küçük bir yardımı bile engelleyen kimselerin ahiret inançları sorgulanmıştır¹³¹. İlahî irâde tarafından kurban ibadetinin amaçlarından biri yoksulu doyurmak olarak belirlenmiştir¹³². Yine bilindiği gibi yemîn ve zihâr kefareti ile ilgili olan had cezalarının tazmîn yollarından biri yoksulu doyurmaktır¹³³.

Güzel Borç Verme/Karz-ı Hasen

Kur'ân, bir çok âyette mecazi bir anlatımla Allah'a güzel bir şekilde borç vermekten (karz-ı hasen) söz eder. Bu âyetlerde karz kelimesi zekât ve peygamberlere destek olmak¹³⁴, zekât ve hayır¹³⁵, infâk¹³⁶ ve de sadaka¹³⁷ ile irtibatlandırılır.

Yukarıda aktardığımız kullanımları göz önüne alındığında, Kur'ân'da "Allah'a güzel borç verme" şeklinde ifade edilen mecâzî karz-ı hasen ifadesi, Allah rızası için O'nun kullarından muhtaç kimselere verilen borcu da içine alabilecek şekilde, geniş anlamda "Allah yolunda yapılan harcama" olarak anlaşılabilir¹³⁸. Dînî literatürde de "bir kimseye tüketim amaçlı olarak para veya mislî eşya türündeki bir malî ödünç vermek" anlamında kullanılır¹³⁹.

Allah yolunda yapılan harcamanın, Allah'a verilen bir borç olarak anılması bu eylemin Allah katında karşılıksız kalmayacağına, sevap ve mükâfat olarak geri döneceğine dair ilâhî bir vaad şeklinde yorumlanır. Bu eylemin "güzel borç verme" diye nitelenmesi ise harcamanın riya ve dünyevî beklenti karıştırmadan sırf Allah rızası için ve helâl maldan yapılmasının gerektiğine ve böyle bir dav-

¹²⁸ İnsan 76/8-9.

¹²⁹ Beled 90/12-18.

¹³⁰ Fecr 89/17-18.

¹³¹ Mâün 107/3, 7, Nisâ 4/53.

¹³² Hac 22/28, 36.

¹³³ Mâide 5/89; Mücadele 58/3.

¹³⁴ Mâide 5/12.

¹³⁵ Müzzemmil 73/20.

¹³⁶ Hadîd 57/10-11; Tegâbün 64/17.

¹³⁷ Hadîd 57/18.

¹³⁸ Râzî, a.g.e., VI/180-181. İbnü'l-Arabî'ye göre karz mal ile yapılan cihattır. Bkz. İbnü'l-Arabî, a.g.e., I/251.

¹³⁹ H. Yunus Apaydın, "Karz", DİA, İstanbul, 2001, XXIV/520.

ranışın güzelliğine işaret eder¹⁴⁰.

Hz. Peygamber de bir müslümanın dünya sıkıntılarını gideren kimsenin âhiret sıkıntılarının giderileceği ve kardeşine yardım edene Allah'ın yardım edeceği¹⁴¹ şeklindeki tavsiyesi ve güzel borç vermeyi sadakaya benzetmesi¹⁴² ile ödünç vermenin dinî değerine dikkat çekmiştir.

Köle Âzâd Etme/Tahrîru Rakabe/Fekkü Rakabe

Kur'ân, yukarıda da değindiğimiz Bakara 2/177. âyette, boyunduruk altında bulunanlara/ب الرقا yani köle ve esirlere hürriyetlerine kavuşturmak da dâhil maddî yardımda bulunmayı "gerçek iyilik" kapsamına almakla, bu durumda olanları gönüllü olarak hürriyetlerine kavuşturmayı teşvik etmiştir. Köle âzâd etme Kur'ân'da, bir yerde geçen *fekk* lafzı dışında *tahrîr* lafzıyla ifade edilir. Kur'ân *tahrîr* lafzını kullanarak sözleşme yoluyla hürriyetlerini kazanmak isteyen köle ve câriyelerle anlaşma yapılmasını ve bu konuda zorluk çıkarılmamasını tavsiye etmiştir¹⁴³. Öte yandan Kur'ân'da hatâen adam öldürme¹⁴⁴, yemin¹⁴⁵ ve zihâr¹⁴⁶ kefaretlerinde köle azadı şart koşulmuştur. İslâm hukûkunda bir çok keffâret için köle azadı emredilmiş, hatta Kur'ân'ın ilgili hükümünden hareketle zekât gelirlerinden ödenek ayrılmıştır¹⁴⁷.

Kur'ân'da boyunduruk altındaki insanları kurtarmak anlamındaki *fekkü rakabe*¹⁴⁸ şeklinde yer alan ifade ile de dar anlamda köleye bakmak, azat etmek veya bu yönde maddî harcama yapmak, geniş anlamda ise ağır borç yükü altında bulunan kimsenin bu yükünün hafifletilmesi veya kaldırılmasına işaret edildiği söylenilmiştir¹⁴⁹.

SONUÇ

Kur'ân'ın yukarıda aktardığımız *sâlih amel*, *hayır*, *ihsân*, *birr*, *ma'rûf*, *infâk*, *yetimi ve fakiri doyurmak*, *güzel borç vermek/karz-ı hasen*, *köle azâd etme/fekkü rakabe* gibi iyilik ve yardımlaşmayı tavsiye eden kavramları, dilimizde kullandığımız *iyilik* ve *yardımlaşma* kavramları gibi, anlam alanına sınırlama getirilmemiş olup kapsamlı terimlerdir. Bu terimler kesişen kümeler gibi, birbir-

¹⁴⁰ Râzî, a.g.e., VI/181.

¹⁴¹ Buhârî, es-sahîh, Mezâlim 3.

¹⁴² İbn Mâce, es-Sünen, Sadakat 19.

¹⁴³ Nûr 24/33.

¹⁴⁴ Nisâ 4/92.

¹⁴⁵ Mâide 5/89.

¹⁴⁶ Mücâdele 58/3.

¹⁴⁷ Hayreddin Karaman, İslâm'ın İşliğinde Günün Meseleleri, Nesil Yay., İstanbul, 1992, III/185, 219, 241, 331. Zekâtın harcanacağı yerlerden birinin köleler olduğu ile ilgili bkz. Tevbe 9/60. Ayrıca köle azad etme yolları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Akif Aydın, Muhammed Hamidullah, "Köle", DİA, Ankara, 2002, XXVI/242-243; Şafak Baran, "Felsefenin Gözüyle Kur'an'da Kölelik Ve Câriyelik" (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2006, s. 342-364.

¹⁴⁸ Beled 90/13.

¹⁴⁹ Râzî, a.g.e., XXXI/185-186; Ali Bardakoğlu, "Fek", DİA, İstanbul, 1995, XII/299.

lerinin anlam alanına giren ve bazen birbirleri yerine kullanılan terimlerdir. Bunlar evrensel değerler olup yorumları ve dolayısıyla uygulama biçimleri yer ve zaman şartlarına göre değişiklikler arz edebilir.

Bu çerçevede vakıf kelimesi terim anlamıyla Kur'ân'da kullanılmadığı gibi, bize göre Kur'ân'da vakfa delil teşkil edebilecek açık referanslar da yoktur. Çalışmamızda yer verdiğimiz vakfa referans olabilecek kavramların sübûtu kat'î olmakla birlikte, vakfa delâletleri bize göre zannîdir. Vakıf anlayışı bütün bu teorik kavramları pratiğe aktarmak için yer ve zaman şartlarına göre genel olarak tarihte, özeldede İslâm Medeniyeti Tarihinde kurulan bir müessese, seçilen bir yöntemdir ve sonuçta bir yorumdur. Yani altı çizilmesi gereken bir nokta olarak, vakıf anlayışı mutlak değil, tarihseldir. Dolayısıyla yardımlaşma yöntemi olarak, tarihin henüz yaşanmamış bölümünde yani gelecekte, geçmişte olduğu gibi başka bir yorum da mümkündür. Çünkü bu kavramlar mutlak ve kıyâmete kadar geçerlidir.

Bütün bunları göz önüne aldığımızda, vakıf anlayışı ve kültürü eski deyimle Kur'ân'ın mantûkunda değilse bile mefhûmunda bulunabilir. Yalnız bu uygulamaya mutlak addedilemez, çünkü konjoktürelidir. Bize göre konjoktür, vakıf müessesesinin sürdürülebilmesi için hâlâ uygundur ve anlatmaya çalıştığımız ilkelere doğrultusunda Kur'ânî ve İslâmîdir.

Kaynaklar:

- » Ağırkaya, Güven; "Kur'ân-ı Kerim'de Birr", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv. SBE, İstanbul, 2009.
- » Akgündüz, Ahmed; İslâm Hukukunda Ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, OSAV Yay., İstanbul, 1996.
- » Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Mahmud (1270/1854); İrsâdü Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kerîm, Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, trs..
- » Apaydın, H. Yunus; "Karz", DİA, İstanbul, 2001.
- » Atar, Fahrettin; Fıkıh Usûlü, İFAV, İstanbul, 1992.
- » Aydın, M. Akif; Hamidullah, Muhammed; "Köle", DİA, Ankara, 2002.
- » Aydın, Vahdettin; "Türk Yönetim Tarihi Açısından Vakıf Sistemi Ve Eğitim Yönetimine Katkısı", SDÜ İkt. Ve İd. Bil. Fak. Der., 2003, c.8, sayı: 1.
- » Baran, Şafak; "Felsefenin Gözüyle Kur'an'da Kölelik Ve Câriyelik" (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 2006.
- » Bardakoğlu, Ali; "Fek", DİA, İstanbul, 1995.
- » Berkî, Ali Himmet; "İslâm'da Vakıf Sahîh Ve Gayr-i Sahîh Nev'ileri", Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Der., c. VI, sayı: 1.
- » Bilmen, Ömer Nasûhî; Hukûk-ı İslâmîyye Ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kâmûsu, İst. Üniv. Yay., İstanbul, 1951.
- » Buhârî, Muhammed b. İsmâîl (256/869-70); el-Câmiu's-Sahîh, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- » Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî (370/980); Ahkâmü'l-Kur'ân, (Thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.
- » Çağrıci, Mustafa; "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", DİA, İstanbul, 1995.
- » _____; "Hayır", DİA, İstanbul, 1998.
- » _____; "İhsan", DİA, İstanbul, 2000.
- » _____; "İnfak", DİA, İstanbul, 2000.
- » _____; "Salih", DİA, İstanbul, 2009.
- » Duman, Ali; "Sadaka", DİA, İstanbul, 2008.
- » Dumlu, Ömer; Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış, Anadolu Yay., İzmir, 1999.
- » _____; Kur'an-ı Kerim'de Ma'ruf Ve Münker, Ravza Yay., İstanbul, 1994.
- » _____; Kur'ân-ı Kerîm'de Salâh Meselesi, DİB Yay., Ankara, 1992.
- » Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf (745/1344); el-Bahru'l-Muhîr, Thk. Adil Ahmed

- Abdülmevcûd vd., Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- » Ebû Zehra, Muhammed; İslam Hukuk Metodolojisi, Trc. Abdülkadir Şener, Fecr, Ankara, 1994.
 - » Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (1360/1942), Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul, trs..
 - » Eren, Cüneyt; Erbaş, Muammer; Kur'an İlimleri ve Tefsir İstihlaları, Katre Yay., İstanbul, 2008.
 - » Ertuç, Hüseyin; "İslam Hukuk Tarihinde Vakıflar İle Batı Kültüründeki Benzeri Kurumların Karşılaştırılması" (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2007.
 - » Hamidullah, Muhammed; İslâm Peygamberi (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yay., İstanbul, 1993.
 - » _____; İslâm'a Giriş (Çev. Cemal Aydın), TDV Yay., Ankara, 2006.
 - » Hicâzî, Mürsî Seyyid; "Devru'l Vakf fî Tahkiki't-Tekâfü'l-İctimâiyyi fî'l-Bey'eti'l-İslâmiyye", Mecelletü Câmîatü'l-Melik Abdülazîz: el-İktisâdü'l-İslâmî, 19/2, s. 4.
 - » Halid b. Ali Muhammed el-Müşeyyekah, <http://www.4shared.com/document/DU1FwiC/.html> (09.06.2010)
 - » Hüseyin, Ahmed Ferac; "Ahkâmü'l-Vakf", el-Vasâyâ ve'l-Evkâf ve'l-Mevârîs fî's-Şer'iati'l-İslâmiyye, (Haz. Abdülvedûd Muhammed Serîti), Dâru'n-Nehdâti'l-Arabiyye, Beyrut, 1992.
 - » İbn Aşûr, Muhammed Tâhir; et-Tahrîr ve't-Tenvîr, ed-Dirâsetü't-Tûnusiyye, Tunus, 1984.
 - » İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak el-Endelûsî (541/1147); el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-Azîz, (Thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
 - » İbn Hanbel, Ahmed (241/855); el-Müsned, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
 - » İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd (273/887); es-Sünen, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
 - » İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (230/844); et-Tabakâtü'l-Kübrâ, (Thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdir, Beyrut, 1968.
 - » İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah (543/1148); Ahkâmü'l-Kur'ân, (Thk. Ali Muhammed el-Becâvî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1. Bsk..
 - » İzutsu, Toshihiko; Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar, Pınar Yay., İstanbul, 1997.
 - » Kahf, Monzer; <http://www.iefpedia.com/english/wp-content/uploads/2009/11/Waqf-A-Quick-Overview.pdf> (09.06.2010).
 - » Karaman, Fikret vd., Dini Kavramlar Sözlüğü, DİB Yay., Ankara, 2006.
 - » Karaman, Hayreddin vd., Kur'an Yolu Türkçe Meâl Ve Tefsir, DİB Yay., Ankara, 2007.
 - » Karaman, Hayreddin; İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri, Nesil Yay., İstanbul, 1992.
 - » Kazıcı, Ziya; İslâm Müesseseleri Tarihi, Kayıhan Yay., İstanbul, 1996.
 - » Keskin, Yusuf Ziya; "İslam'da Vakıf Ve Toplum Açısından Önemi", Harran Üniv. İlahiyat Fak. Der., 1996.
 - » Keskiöğlü, Osman; Fıkıh Tarihi Ve İslâm Hukuku, DİB Yay., Ankara, 2003.
 - » Korkusuz, Refik; Ömer Ergün, "Hukusal Boyutlarıyla Eski Ve Yeni Vakıflar", Dicle Üniv. Hukuk Fak. Der. 2007-2008.
 - » Kozak, İbrahim Erol; Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf, Akabe Yay., İstanbul, 1985, s. 47-60.
 - » Köprülü, M. Fuad; İslâm Ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Ve Vakıf Müessesesi, Ötüken Yay., İstanbul, 1983.
 - » Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (671/1272); el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, (Thk. Hişâm Semîr el-Buhârî), Dâru İlmî'l-Kütüb, Riyad, 2003.
 - » Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Haccâc (261/847); el-Câmiu's-Sahîh, Çağrı Yay, İstanbul, 1992.
 - » Nîsâbü'rî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm İbnü'l-Münzir (318/930); Tefsîru'l-Kur'ân, (Thk. Sa'd b. Muhammed Sa'd), Dâru'l-Meâsir, Medîne, 2002.
 - » Özel, Mustafa; Kur'an ve Tefsir Terimleri Sözlüğü, Kayıhan yay., İstanbul, 2006.
 - » Öztürk, Nazif; Menşei Ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar, Vakıflar Genel Müd. Yay., yrs, trs.
 - » Pakalın, Zeki; Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü, MEB Yay., İstanbul, 1983.
 - » Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer (606/1209); Mefâtihu'l-Gayb, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1981.
 - » Semerkandî, Alâüddîn (539/1144); Tuhfetü'l-Fukahâ', Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1984.
 - » Serahsî, (Muhammed bin Ahmed b. Ebû Sehl 483/1090); el-Mebûsût, Dâru'l-Ma'rife, yrs., trs..
 - » Sungurbey, İsmet (Haz.); Eski Vakıfların Temel Kitabı (Ahkâmü'l-Evkâf), Sulhi Goran Matbaası, İstanbul, 1978.
 - » Sümertaş, Burhan; "Kur'ân-ı Kerîm'de Sıdk Kavramı", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), DEÜ SBE, İzmir, 2009.

- » Şeker, Mehmet, İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri, DİB Yay., Ankara, 1987.
- » Şenel, Şennur; Tayan, Zehra; "1926-1967 Yılları Arasında Türkiye Cumhuriyeti'nde Kurulan Tesisler (Vakıflar)", Akademik Bakış, c. 3, s. 5, Kış 2009.
- » Şeybânî, Ebû Bekr Ahmed b. Ömer; Ahkâmü'l-Evkâf, Mısır, 1904.
- » Taberî, Muhammed İbn Cerîr (310/922); el-Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Merkezü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 2003.
- » Tekiner, Aziz; "Kur'ân'da İnfak" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Ün. SBE, İstanbul, 2006.
- » Toksarı, Ali; "Birr", DİA, İstanbul, 1992.
- » Urfaloğlu, Nur; "Sebil", DİA, İstanbul, 2009.
- » Yalawae, Asming; Tahir, Izah Mohd; <http://www.capabilityapproach.com/pubs/Asming%20Yalawae.%20and%20Izah%20TahirWaqfAsmeng.pdf> (03.06.2010).
- » Yediyıldız, Bahaeddin; "İslâm'da Vakıf", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yay., İstanbul, 1989.
- » _____; "Vakıf", MEB İslâm Ans., MEB Yay., İstanbul, trs..
- » Yüksel, Ahmet Turan; "Türk-İslâm Medeniyeti'nde Vakıfların Yeri Ve Önemi", Selçuk Ün. İlahiyat Fak. Der., Sayı: 13, 2002.
- » Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer (538/1143); el-Keşşâf an Hakâiki't-Te'vîl..., (Thk. Âdil Ahmed Abdülmecid, vd.), Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 1998.
- » Zuhaylî, Vehbe; et-Tefsîru'l-Münîr fî'l-Akîde ve's-Şerîa, ve'l-Menhec, Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrut, 1997.
- » _____; İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, (Çev. Ahmet Efe, vd.), Risale Yay., İstanbul, 1992.